

Проф. Мацей Любаўскі.

Літоўска-Беларуская дзяржава ў пачатку XVI стагоддзя.

Лаўгі час політычнага драбнення ўсходняга славянства на паасобныя землі і княствы скончыўся тым, што на іх месцы паўсталі два дзяржаўныя аб'яднанні—вялікае княства Літоўскае і Маскоўская дзяржава. Першае складалася на цэлае стагоддзе раней за другое, і на пачатак XV стагоддзя ўцягнула ў сваю арганізацыю беларускую і украінскую галіны ўсходняга славянства (у большасці), а другое—вялікарасійскую галіну. Неаднолькавы ўдзел мелі ў гэтым працэсе розныя галіны ўсходняга славянства. У той самы час, як у працэсе стварэння Маскоўскае дзяржавы вялікарасійская галіна мела ня толькі галоўную, але і выключную ролю, у працэсе стварэння вялікага княства Літоўскага галоўная роля належыла да літоўскага плямя; Беларусь-жа дапамагала яму сваімі матэрыяльнымі і культурнымі сродкамі, а Украіна, галоўным чынам,—матэрыяльнымі.

Літоўскае плямя спрадвеку жыло па ўзбярэжжы Балтыцкага мора, ад Ніжняе Віслы і да ракі Аа Ліфляндзкае. Галоўная частка яго—Літва Верхняя (Аўкстота) і Літва Ніжняя (Жамойць) займалі вадазбор Нёмну. На поўдзень ад яе жылі ятвягі, якія займалі паміжрэчча Заходняга Бугу і Нёмну, на Захадзе—прусы, якія займалі абшар паміж Ніжняй Віслай і Нёмнам, на поўначы—латышы, у дзвёх сваіх галінах: Земгала—на левым беразе ніжняе Заходняе Дзвіны, а Лецьгала—на правым, да ракі Аа.

Прусы і латышы ўжо ў першай палове XIII стагоддзя адарваліся ад асноўнага асяродку літоўскага плямя; бо іх заваявалі нямецкія рыцары Прускага і Лівонскага ордэнаў; такім чынам, утварэнне вялікага княства Літоўскага было справай Верхняе і Ніжняе Літвы і рэш-

ты ятвягаў, якіх у значнай частцы зьявілі суседзі. З боку мовы Літва належыла да сям'і інда-эўрапейскіх народаў і мела найбольшую блізкасьць да славянскіх пляменьняў. У XI і XII стагодзьдзях Літва была бадай што самай адсталай спаміж усіх інда-эўрапейскіх пляменьняў. У сваіх лясных багністых пушчах літоўцы жылі ўбога, займаючыся, галоўным чынам, паляўніцтвам на зьвяроў, рыбацтвам, бортніцтвам і часткай земляробствам на тых астравах урадлівае зямлі, якія выступалі сярод багнаў і лясных пушчаў; адсюль яны рабілі напады на заможных суседзяў, з мэтай грабства. Заняткі гэтыя абслугоўвалі, галоўным чынам, хатнія іх патрэбы; гандлёвыя памен з суседзьмі быў слабы: прадавалі хутры, воск і мёд; куплялі земляробскія прылады, зброю, тканіну і аздобы. Спаміж народаў, якія ў X стагодзьдзі перашлі ў хрысьціянства і атрымалі разам з ім пачаткі кніжнае адукацыі і старое эўрапейскае асьветы, літоўцы закасьцячэлі ў сваёй прымітыўнай веры, у цэмы і адзічэласьці. Летапісы і хронікі суседзяў паведамляюць аб тым, што яны шанавалі бога грому—Перкунаса, а таксама аб існаваньні ў літоўцаў культу асьвячонага агню, аб ушанаваньні гадаў, зьвяроў, гаёў, лугоў, рэк, паасобных дрэў, аб звычай паліць у ахвяру багом жывёл і нават палонных, аб тым, што яны палілі трупы сваіх правадыроў з зброяй, канём, сабакамі і нявольнікамі і г. д. Організацыя грамадзянства ў літоўцаў была таксама прымітыўная—яна не разьвінулася ў больш складаныя формы, чымся дробныя грамадзкія саюзы, на чале якіх стаялі старшыні. Але ўжо і гэтая грамадзкая організацыя значна выперадзіла радавую організацыю, хаця-ж і бярэ свой пачатак, бязумоўна, ад роду; у дробныя грамадзкія саюзы злучаліся ўжо ня толькі сябры аднаго роду, але і проста суседзі; старшынямі былі не адны толькі родапачатнікі, але і правадыры, якіх абіралі насельніцтва, а часамі такія правадыры з ліку мясцовага панства і замознае клясы гвалтам станавіліся на чале роду. У літоўскім грамадзянстве ўжо адбылася пэўная дыфэрэнцыяцыя ў сацыяльных адносінах. У складзе яго вызначаліся лепшыя шляхотныя, вяльможныя людзі, князькі і царкі (кунігасы і рыкасы), якія і былі правадырамі мясцовага грамадзянства. Пераважна гэта былі буйныя зямляўласнікі, якія „асвоілі“ значныя абшары зямлі, мелі ўмацаваныя сялібы, шмат нявольнікаў, скаціны, гаспадарчых запасаў,—вяльможныя паны (domini praepotentes, potiores), як празывае іх Пётра Дусбурскі. Але ўлада, моц і ўплыў гэтых паноў пакуль што не пашыралася за межы тых валасьцей, дзе яны жылі. Літоўскае плямя ў XI і XII стагодзьдзях было ў стане нязвычайнага політычнага раздробленьня. Але ня гледзячы на ўсю сваю культурную і грамадзкую прымітыўнасьць, гэта было маладое, здаровае плямя, поўнае фізычныя сілы, душэўнае бадзёрасьці, адвагі, энэргіі, з моцнай воляй і з жыцьцёвай цямлівасьцю: усе гэтыя якасьці спатрэбіліся літоўскаму племю ў тым палажэньні, у якім з волі лёсу апынулася яно ў XI—XIII стагодзьдзях.

У XI і ў першай палове XII стагодзьдзяў, беларускія, украінскія і польскія князі, карыстаючы з падзелу літоўцаў на дробныя грамадзкія саюзы, рабілі часта паходы, каб рабаваць і захопляць палонных. Гэтыя паходы ўзварушылі літоўскае плямя, абудзілі ў ім нацыянальнае пачуцьцё і выклікалі імкненьне да аб'яднаньня. На барацьбу з суседзьмі літоўскія правадыры пачалі выступаць супольна, злучаючы сілы ня толькі аднаго, але і некалькіх народаў. Усе гэтыя злучэньні былі прэлюдыяй да стварэньня сталага буйнога політычнага саюзу—вялікага княства Літоўскага.

На ўтварэньне гэтага саюзу мела ўплыў і тое, што ў канцы XII і пачатку XIII стагодзьдзя зьявіўся новы вораг Літвы—рыцары Пруска-

га (Тэўтонскага) і Лівонскага ордэнаў. Новы націск прымусіў мясцовыя літоўскія грамады аб'яднацца каля аднаго політычнага асяродку, падпарадкавацца ўладзе аднаго старэйшага вялікага князя. Такім вялікім князем быў у палове XIII сталецця Мендаўг. Ён перамог усіх непакорных князёў, нават бліжэйшых крэўных, і зрабіўся, як кажа вальнскі летапісец, самаўладным князем Літоўскае зямлі. Хаця-ж ён і стаў ахвярай змовы князёў, якія не сьцярпелі самаўладства Мендаўга, але справа яго не загінула. Створаная цэнтральная дзяржаўная ўлада была настолькі патрэбна народу, што вялікае княства Літоўскае не развалілася і пасля сьмерці Мендаўга (1263), ня глядзячы на праміжсобныя спрэчкі, якія цягнуліся даўгі час; літоўскія князі змагаліся ўжо не за мясцовую самастойнасьць, а за ўладу вялікага князя. У канцы XIII сталецця гэтая барацьба скончылася перамогай Лютувэра, пасля якога вялікімі князямі былі паступова яго сыны: Вітэнь (1293—1316) і Гэдымін (1316—1341). Гэдымін і стаў родапачатнікам Літоўскае дынастыі вялікіх князёў, якая і кіравала вялікім княствам Літоўскім, пакуль яно існавала незалежна, у васобе князёў: Альгерда (1341—1377), Ягайлы (1377—1392), Вітаўта (1392—1430), Сьвідрыгайлы, сына Альгерда, і Жыгімонта, сына Кейстута (1430—1440), Казімера, сына Ягайлы (1440—1492), Аляксандра (1492—1506), Жыгімонта Старога (1506—1548) і Жыгімонта-Аўгуста (1548—1572). Рэшта літоўскіх князёў, крэўныя вялікага князя, князі іншых родаў (Гедройшы, Сьвірскія, Гальшанскія) зьнізіліся да князю станавішча падручных, васальных князёў; розныя мясцовыя правадчыкі і старэйшыны з ліку буіных зямляўласьнікаў зрабіліся паслужнікамі князя, яго бліжэйшымі памочнікамі і супрацоўнікамі ў справе кіраваньня вялікім княствам; у такой ролі яны заставаліся да канца незалежнага існаваньня вялікага княства і нават далей.

Новай Літоўскай дзяржаве давялося аб'яднаць усе беларускія і украінскія землі і княствы.

Перш-на-перш, вялікае княства Літоўскае далучыла да сябе княствы былае Полацкае зямлі—Полацкае, Віцебскае, Менскае, Друцкае і інш. Геаграфічная сумежнасьць Полацкае зямлі і Літвы была прычынай іх даўнейшага знаёмства і зносін паміж сабой. На працягу XI і першае паловы XII сталецця князі Полацкае зямлі досыць часта наведваліся ў Літву, шукаючы здабычы і палонных. Услед за князямі, а можа незалежна ад іх, цягнулася ў Літву, па ўсіх адзнаках, і мірнае жыхарства—земляробы і прамыслоўцы, якіх вабілі натуральныя багацьці літоўскіх пушчаў, дзе можна было схавцца ад хатніх няждог і нападаў суседзяў. У літоўскай зямлі, паводле ўсіх вестак, асяліўся значны лік людзей з сумежных беларускіх зямель, якія жылі ў згодзе з літоўскім насельніцтвам. Так званая „Чорная Русь“ з гарадамі Навагрудкам, Ваўкавыскам і Слонімам была, як відаць, колёніяй крывічоў і драгавічоў у Літоўскай зямлі. З паловы XII сталецця—наадварот: ужо літоўцы сталі часцей наведвацца ў Полацкую зямлю, праходзілі праз яе і нападлі на Ноўгародзкія, Смаленскія і нават на Чарнігаўскія землі. Часта заклікалі іх самі князі, карыстаючы з паслуг літоўцаў у часе праміжсобных спрэчак. Але літоўцы бывалі ў Полацкай зямлі і непажаданымі гасьцямі. У гэты час яны пачалі ўжо злучацца ў вялікія саюзы—разласаваліся на здабычу і сталі жыць з вайны. Полацкая зямля, якая штогод запруджвалася літоўцамі, усё больш і больш адрываўлася ад рэшту славянскіх краін і усё шчыльней злучалася з Літвой. Татарскі пагром, які адбыўся на абшарах міжрэчча Акі і Волгі, а таксама на Украіне, і татарская ўлада, якая там запанавала, канчаткова аддалі Полацкую зямлю на яе ўласныя сілы і прымусілі яе насельніцтва імкнуцца да літоўскіх зямель.

У першую чаргу, калі яшчэ жыў Мендаўг, падпарадкавалася літоўскім князём Чорная Русь. У канцы XIII і ў пачатку XIV сталення Полацк пачаў прымаць да сябе літоўскіх князёў на князванне, крыху пазней—Віцебск (1320), яшчэ крыху пазней—літоўскія князі падпарадкавалі сабе Менскае княства, Друцкае і заўладалі ўсімі валасцямі, што ў вадазборы Бярозы і яе прыток, Сярэдняга Дняпра і Сажа. Полацкае і Віцебскае княствы захавалі і пад уладай Літвы сваю ранейшую паасобнасць і ўнутраную самастойнасць, але рэшта княстваў і валасцей моцна зраслася з асноўным дзяржаўным асяродкам Літвы. Вялікім княствам Літоўскім пачало празывацца з таго часу злучэнне Літвы, Чорнае і Белае Русі (апроч Полацку і Віцебску).

Такім чынам, вялікае княства Літоўскае з першых дзён свайго існавання было ўжо ня літоўскай толькі, але літоўска-беларускай дзяржавай. Рэч у тым, што, дзякуючы блізім жыццёвым зносінам з Беларуссю, Літва знаходзілася пад моцным уплывам беларускай культуры і грамадзкасці. Гэты ўплыў адбіўся раней за ўсё на вярхох літоўскага грамадзянства. Літоўскія князі пачалі будаваць сваё княства паводле беларускіх прыкладаў, уводзіць на Літве беларускія парадкі і ўстановы, беларускую офіцыяльную мову і г. д. У беларускай грамадзкасці яны мелі магчымасць здабыць больш сіл і сродкаў дзеля ўзмацнення свае ўлады над грамадзянствам, чымся ў літоўскай. На Беларусі ўжо ўсталяваліся пэўныя і сталыя службовыя адносіны паміж князямі і іх дружынамі. Гарадзкое і вясковае насельніцтва было звязана з князем пэўнымі і сталымі падатковымі і рознымі іншымі павіннасцямі. Тут-жа да паслуг князёў была і наладжаная адміністрацыя, пэўныя пасады і годнасці, з дапамогай якіх узмацнялася князёўская ўлада над грамадзянствам. На Літве ўсё гэта мела яшчэ характар часоў пачатковага і нясталага, а таму, зразумела, што літоўскія князі першыя апынуліся пад беларускім уплывам. Некаторыя паміж іх, напрыклад, Вайшэлк, сын Мендаўга, прымалі хрысціянства. З іх брала прыклад літоўская арыстократыя, вайскоўцы, зямляўласнікі, якія атрымалі найменне баяр; знаходзіліся пад уплывам беларускае культуры, і нават асіміляваліся з беларускім племен і народныя гушчы Літвы, асабліва там, дзе ў гэтыя гушчы трапляла беларускае насельніцтва. Як вынік гэтага—тэрыторыя беларускага плямя павялічылася ў сваіх памерах за кошт асноўнае літоўскае тэрыторыі. Беларусізаванне Літвы дапамагала ў значнай меры далейшаму пашырэнню яе дзяржаўнае тэрыторыі за кошт беларускіх і украінскіх зямель. Справа ішла цяпер аб далучэнні да плямя ня зусім чужога, прынамсі ў вышэйшых сваіх колах, і ў кожным выпадку—не варожага да беларускага складу жыцця. І вось адна за другой, без асаблівых труднасцяў, далучаюцца да Літвы беларускія і украінскія землі. Вялікі князь Гэдымін у 1315 годзе забраў у вальнскіх князёў Берасцейскую зямлю з Падлясьсем, заўладаў потым Турава-Пінскім і Кіеўскім Палесьсем. У часы наступніка Гэдыміна—Альгерда (1341—1377) далучаюцца да Літвы Вальнь і Падолье, землі Кіеўская і Чарнігава-Северская; У часы Вітаўта—зямля Смаленская і княствы, што на берагох верхняе Акі. Беларускія і украінскія землі, будучы падзелены на дробныя княствы, страціўшы сваю моц, дзякуючы татарскім пагромам і хатнім нягодам, ня толькі не перашкаджаюць пашырэнню літоўскае ўлады, але ў большасці выпадкаў самі ідуць насустрач Літве, шукаючы там абароны ад татар, ад нападу з усходу і поўначы, спадзяючыся знайсці там унутраны спакой. З свайго боку, Літва, якую нішчаць крыжакі сваімі штогоднымі „рэйзамі“ у яе межы, шукае павялічэння сваіх сіл у беларускіх землях і ў пашырэнні свае тэрыторыі за іх кошт.

Агульны націск з усіх бакоў, зразумела, павінен быў, урэшце, злучыць Літву і Беларусь у вадну дзяржаву пад вярхоўнай уладай вялікага князя Літоўскага. Дзякуючы свайму географічнаму палажэньню гэтая княства найменш цярпела ад вайсковых нападаў, мела магчымасьць густа засяліцца і стаць самым мацнейшым спаміж іншых літоўскіх княстваў.

Характар аб'яднаньня адбыўся на ўнутранай будове новае Літоўска-Беларускае дзяржавы. Землі і княствы, што далучыліся, у большасьці выпадкаў ня трацілі асаблівасьцяў свайго быту. У некаторых княствах заставаліся даўнейшыя князі, якія і далей разам з баярамі кіравалі мясцовым грамадзянствам, як васалы вялікага князя Літоўскага, абавязаны яму вайскавай службай і падаткамі. Буйныя кавалкі зямлі і княствы вялікі князь аддаваў звычайна сваім крэўным, якія кіравалі імі „да волі“ вялікага князя, павінны былі быць у яго ў пакоры ды палукі слухмянстве, абавязаны былі прыяжджаць да яго „на думу“ у важных справах, ісьці на вайну разам з узброенай дружынай з сваіх абшараў і плаціць вялікаму князю падаткі. Але, апроч гэтага, някіх іншых зьмен не адбывалася ў палажэньні і ладзе памянёных зямель і княстваў. Літва не чапала іх старасьветчыны, іх хатняга складу і звычаяў, і літоўскія князі і далей кіравалі імі, як і іх папярэднікі, з тымі самымі баярамі і слугамі. У сутнасьці справы Літоўская дзяржава ў XIV сталецьці складала з сябе не адзіны політычны арганізм, а была конглёмератам зямель і ўладаньняў, аб'яднаных пад вышэйшай уладай вялікага князя Літоўскага, сымбіёз некалькіх політычных арганізмаў; такі характар яны ў пэўнай ступені захоўвалі і далей. У канцы XIV і ў першай палове XV сталецьця вялікі князь меў магчымасьць пераканацца ў тым, што аддаваць буйныя кавалкі зямлі і княствы пад кіраўніцтва князём, сваім крэўным, няма карысьці і нават небясьпечна. Гэтыя князі неаднакроць выюлялі непакору вялікаму князю, узьнімалі супроць яго бунты і паўстаньні, якія пагражалі распадам вялікаму княству. Урэшце, вялікі князь прымушаны быў зьліквідаваць вялікія краёвыя княствы, зьніць адтуль князёў, сваіх крэўных, і замяніць іх намесьнікамі вяліката князя. Але і гэтая зьмена не адбілася на стане беларускіх і украінскіх краін. Каб замірыць гэтыя краіны ім былі выдадзены граматы, якія досыць стала гарантавалі непарушнасьць іх старасьветчыны, як даўнейшыя правы і вольнасьці, гэтак і новыя, якія надаваў у той час вялікі князь Літоўскі.

У такіх умовах Літоўска-Беларуская дзяржава набыла фэдэралістычны характар. Навокал яе цэнтральнага асяродку—вялікага княства Літоўскага, як такога, згрупаваліся краіны і княствы, якія захавалі асаблівасьць свайго ўнутранага жыцьця. Такімі былі землі: Жамойцкая, Полацкая, Віцебская, Смаленская, Кіеўская, Валынская, з Падольем, Падлясьскае таксама княствы: Слуцкае, Амсьціслаўскае, Палескае і Чарнігава-Северскае.

У склад вялікага княства Літоўскага ўваходзілі: Літоўская зямля, як такая, частка Беларусі (апроч Полаччыны і Віцебшчыны) і зямля Берасьцейская (без Падлясьска). Краіна гэтая займала галоўнае палажэньне ў Літоўска-Беларускай дзяржаве. З боку гушчыні насельніцтва гэтая была самая людная краіна спаміж усіх іншых зямель; тут было згрупавана найбольш магутнаў вялікага князя, а таксама пераважна тут знаходзіліся магутны літоўскага магнатства—князёў Гальшанскіх, паноў Гаштольдаў, Радзівілаў, Заберавіцкіх і іншых; гэтая краіна адозьнівала сваім правам. Яе вайсковыя сілы мобілізаваліся ў асобныя палкі, на чале якіх стаялі ваяводы Віленскі і Троцкі. Усе адміністрацый-

ня пасады аддаваліся ў гэтай краіне мясцовым зямляўласнікам Пакуль ня быў выдадзены агульнадзяржаўны кодэкс, гэта значыцца—Статут (1529), суд адбываўся тут паводле мясцовага напісанага права і законаў, як, напрыклад, судоўнік Казімера (1468), якія адзначаліся ад нормаў, што існавалі ў рэшце краін. Як і рэшта краін, і гэта галоўная краіна Літоўска-Беларускае дзяржавы мела свой земскі прывілей, інакш кажучы—грамаду, якая зацвердзіла яе правы і вольнасці. Гэта быў гарадэльскі прывілей 1413 году; яго пацвярджалі ўсе вялікія князі ня гледзячы на тое, што быў складзены агульназемскі прывілей 1447 году, які неаднакроць пацвярджалі і дадавалі. Літоўцы цанілі гарадэльскі прывілей, бо ён даваў ім некаторыя важныя політычныя перавагі, якіх ня мелі іншыя зямляўласнікі, напрыклад, першыя месцы ў „лавіцы“ гаспадарскае „рады“ (паводле прывілею гэтыя месцы павінны былі аддавацца каталіком, а ня схізматыкам).

Дзяржаўна-праўнае палажэнне іншых зямель азначалася ў іх земскіх прывілеях, якія пачаў выдаваць гэтым землям яшчэ Вітаўт, а пасля пацвярджалі іх і пашыралі наступнікі Вітаўта. З гэтых прывілеяў відаць, што, хаця-ж гэтыя землі і ня былі паданыя княствамі, паасобнымі дзяржавамі, але, ўсё-ж-ткі, яны захавалі шмат рысаў з свайго політычнага мінулага. Перш за ўсё непарушана захаваліся ранейшыя межы зямель, і насыленне іх лічылася падданымі вялікага князя Літоўскага ад месца свайго жыцця. Вайсковую службу яны адбывалі ў мясцовых „заствах“, ці гарнізонах, а ў часе агульнае мобілізацыі выходзілі на вайну дружнамі на чале з намеснікамі ваяводы свае зямлі. Судзіліся яны ў мясцовых трыбуналах. У Літоўскую зямлю на суд да гаспадара—вялікага князя—ездзілі толькі тады, калі на гэта была ўзаемная згода тых, хто судзіўся. Некаторыя землі,—Полацкая, Віцебская і Жамойцкая, прымалі да сябе добраахвотна галоўных кіраўнікоў—намеснікаў-ваявод і нават старасту (у Жамойці). Права гэтае было спадчынай мінулага памянёных краін, калі яны былі паасобнымі княствамі і прымалі да сябе князёў. Дзеля ажыццяўлення гэтага права, а таксама дзеля таго, каб выдаваць мясцовыя законы ды адпраўляць вышэйшы суд, у краінах збіраліся мясцовыя соймы або вечы, на якіх былі прысутны тутэйшыя князі, баяры, жыхары гарадоў. На ўсе мясцовыя адміністрацыйныя пасады звычайна прызначалі тутэйшых зямляўласнікаў; з іх-жа складаліся рады пры галоўных кіраўнікох зямель; рады гэтыя замянілі князёўскія думы.

Удзельныя княствы таксама мелі ўнутраную аўтаномію. У васобе князёў яны мелі мясцовых гаспадароў, якія, застаючыся васаламі вялікага князя, самаўладна кіравалі сваімі княствамі,—адпраўлялі ў сваіх княствах суд, давалі баярам, цэрквам і манастыром землі і людзей, звальнялі ад падаткаў і павіннасцяў на сваю карысць, аслаблялі ад падсуднасці сваім намеснікам і ціунам і г. д. У ўрадавай дзейнасці гэтых мясцовых гаспадароў прымалі ўдзел і тутэйшыя баяры, якія займалі розныя пасады ва ўдзельных княствах і складалі думу, або раду ўдзельных князёў.

Увесь гэты конгломэрат зямель і княстваў звязвала і ўзмацоўвала ўлада вялікага князя. У Літве ня вызначыўся пэўны парадак перайманьня „стала“. У XIV стагоддзі гэты стол замяшчалі са згоды найбольш магутных і ўплывовых князёў з роду Гедыміна, пры падтрыманьні літоўскага баярства. З пачатку XV стагоддзя ўтварылі абіральныя соймы, на якіх бывалі прысутны князі і вяльможныя літоўскія баяры, або паны, як сталі іх прызываць, бяручы прыклад з Польшчы. Гэты парадак выклікаў незадавальненне сярод князёў і баяр іншых

годнасьці „достоінствы“; гэтая-ж самая арыстократыя складала і раду вялікага князя, з якою ён раіўся ў бягучых справах і адпраўляў вышэйшы суд у дзяржаве; гэтая-ж самая арыстократыя зьбіралася звычайна на соймы дзеля абгавораў найбольш важных пытанняў. Толькі з трыццатых гадоў XV стагоддзя, калі аслаб царкоўны антонізм паміж каталікамі і праваслаўнымі, і калі правы і вольнасьці панюў і баяр Літоўскае зямлі пашырыліся на князюў, панюў і баяр беларускіх і украінскіх зямель вялікага княства, беларуская і украінская арыстократыя пачала трапляць спорадычна ў кіраўнічыя літоўскія сфэры, у гаспадарскую раду і на першаадныя пасады, а ў канцы XV стагоддзя—пачала прымаць удзел і ў соймах вялікага княства. Напружнае змаганьне з Масквой, якая пачала прэтэндаваць на беларускія землі вялікага княства Літоўскага, прымусіла ўрад вялікага князя прыцягваць да ўдзелу ў кіраўніцтве і ў вырашэньні агульна-дзяржаўных пытанняў і арыстократыю беларускіх і украінскіх зямель. Гэтае-ж самае напружнае змаганьне, якое ўскладнялася дзякуючы барацьбе з крымскімі татарамі, а часамі і з Турэччынай, і якое вымагала вялізных ахвяр з боку ўсіх вайскоўцаў зямляўласьнікаў,—ня толькі буйных князюў і панюў, але і дробных баяр,—прымусіла, урэшце, літоўскі ўрад прыцягваць да соймавых нарад і пастанюў і звычайны ваеннаслужылы люд—баяр усіх зямель вялікага княства, якія ўладалі маёнткамі „пад гаспадаром“. З пачатку XVI стагоддзя пачаліся вальныя соймы, якія звычайна вырашалі пытаньні аб службе ў войску і аб памерах вайсковых падаткаў з „земскіх“ маёнткаў. Неўзабаве на гэтых вальных соймах пачалі ўзьнімаць ды вырашаць і іншыя важныя пытаньні што да ўнутранага кіраваньня ці дзяржаўнага будаўніцтва.

На пачатак XVI стагоддзя Літоўска-Беларуская дзяржава сфармавалася канчальна. У часе змаганьня з Масквой вялікае княства страціла землі: Чарнігава-Северскую, паўночныя часткі Полацкае і Віцебскае зямель і зямлю Смаленскую. З прычыны націску з боку крымскіх татар яно прымушана было адыйсьці ад ўзбярэжжа Чорнага мора і даўнейшых меж украінскае аселасьці на вышывіны паўднёвага Бугу, да Цясьміна і Ворсклы. Але рэшта тэрыторыі консолідавалася, зьлілася ў адно політычнае цэлае, у адну дзяржаву. Фэдэралістычны характар гэтае дзяржавы ўжо больш не пагражаў ёй распадам; політыка цэнтральнага ўраду замірыла паасобныя краіны дзяржавы, пашырыўшы на зямляўласьнікаў гэтых зямель большую частку сваіх праў і вольнасьцяў і далучыўшы іх да агульнага політычнага жыцьця дзяржавы. За дзевяцьдзесят год, якія мінулі ад пачатку існаваньня гэтае дзяржавы, яна стала яшчэ больш беларускай, чым раней. Літоўская арыстократыя, што стаяла на чале кіраўніцтва, баярства і гарадзкае жыхарства Літоўскае зямлі, а таксама і значная частка земляробаў у Верхняй Літве зьбеларусізаваліся. Толькі ў Ніжняй Літве (Жамойць) ды ў заходніх вальсцях Верхняе Літвы—і далей трымалася літоўская мова. Але грамадзкі лад, унутранае жыцьцё і тут былі пад моцным уплывам беларускіх парадкаў і беларускае культуры. З канца XIV стагоддзя з беларускім уплывам звычайна спаборнічаў польскі уплыў. Дзякуючы гістарычным абставінам Літва прымушана была ўтварыць політычны саюз з Польшчай і блізка стаць да яе ўнутраным укладзе сваіх грамадзкіх і політычных адносін, а часткай—і ў духоўных. Перад новастворанай у XIII і XIV стагоддзях Літоўска-Беларускай дзяржавай паўсталі тры галоўныя заданьні—адбівацца ад немцаў Прускага і Лівонскага ордэнаў, якія нішчылі Літву, маючы на мэце перамагчы яе і абярнуць у хрысьціянства, ад татар, якія націскалі з поўдню і з паўднёва-ўсходняга боку, і ад Масквы, якая ўзмац-

нялася і спаборнічала з Літвой у сваім пашырэнні за кошт беларускіх і украінскіх зямель. Да апошняй чвэрці XIV сталецця Літоўска-Беларуская дзяржава больш-менш з посьпехам змагалася з усімі сваімі ворагамі. Каб змагацца з немцамі, Гэдымін укладаў саюзы з польскімі князямі. Сыны яго Альгерд і Кейстут, скінуўшы з вялікакнязеўскага стала брата свайго Яўнута, забралі ў свае рукі кіраваньне вялікім княствам, падпарадкавалі сабе рэшту князеў і падзялілі паміж сабой сфэру сваіх уплываў. Кейстут, заснаваўшы сваю рэзыдэнцыю ў Троках, сярод чыстае Літвы, узяў на сябе абарону краіны ад немцаў, і можна выконваў гэтую справу, выклікаючы зьдзіўленьне і пашану з боку сваіх ворагаў. Альгерд заснаваў сваю рэзыдэнцыю ў Вільні, у беларускай напалова Літве, і, прызнаючы Кейстута за старэйшага, узяў на сябе абарону вялікага княства ад татар, і таксама з посьпехам вёў справу. Ён ня даў Маскве заўладаць Смаленскам, пашырыў літоўскую ўладу на берагі верхняе Акі і на украінскія землі, якія ён вызваляў з-пад татарскага панаванья (землі Кіеўскую, Падольскую і Чарнігава-Северскую). Супольнымі высілкамі сыноў Гэдыміна Літва абараніла ад палякаў Валынскую зямлю і замацавала яе за вялікім княствам. Але, як памёр Альгерд (1377), у Літоўска-Беларускай дзяржаве пачаліся ўнутраныя нязгоды. Немцы з ордэну сталіся ўсялякімі спосабамі павялічваць хатнія спрэчкі на Літве, дапамагалі і давалі парады то адным, то другім. Маладой Літоўска-Беларускай дзяржаве пагражаў распад і пагібель. У такіх абставінах вялікі князь Ягайла, а таксама князі—сыны Гэдыміна, якія яго падтрымлівалі, і літоўскія баяры вырашылі шукаць блізкага саюзу з Польшчай праз шлюб Ягайлы з наступніцай польскага пасаду Ядвігай. Для Польшчы, з свайго боку, вельмі патрэбна была дапамога для барацьбы з немцамі, якія адабралі ў яе нізавіну ракі Віслы і заградзілі выхад у мора. У 1385 годзе падпісалі ў Крэве ўгоду аб вуніі Польшчы і Літвы. Ягайла дакладраваў прыняць каталіцкую веру з усімі сваімі братамі і з раднёй, а таксама дакладраваў, што прымуць каталіцтва ўсе—і вяльможныя, і простыя, і малыя, і старыя; апроч таго, ён абавязаўся ахвяраваць свой скарб на патрэбы Польшчы, зьвярнуць адабраныя ад Польшчы землі, выплаціць ранейшаму жаніху Ядвігі, аўстрыяцкаму прынцу Вільгэльму 200.000 флэрынаў, выпусьціць на волю палонных хрысьціян, і, што самае галоўнае, назаўсёды далучыць свае землі да кароны Польскай. Паводле сэнсу абавязкаў, якія прыняў на сябе Ягайла, індывідуальнае існаваньне Літоўска-Беларускае дзяржавы спынялася зусім і яна інкорпавалася з Польшчай у адну дзяржаву. Як толькі Ягайла акаранаваўся ў Кракаве, усіх літоўскіх князеў прымусілі прысягнуць каралю, каралеве і кароне Польскай. Літоўскія баяры, якія прынялі хрысьціянства, атрымалі ў 1387 годзе правы, аднолькавыя з польскай шляхтай.

Вунія, аднак, ня здзейснілася ў тых формах, як яе ўлажылі на паперы. Калі Ягайла, якому далі імя Уладыслава, пераехаў у Польшчу і адтуль пачаў кіраваць Літвой, з дапамогай польскіх паноў і прэлятаў, Літоўскую зямлю ахапіла вялікае абурэньне. На чале незадаволеных стаў родны брат Ягайлы—Вітаўт, які падняў адкрытае паўстаньне. Ягайла наслаў у Літву польскае войска, паставіўшы яго амаль што па ўсіх гарадох вялікага княства. Але Вітаўт меў агульнае спачуцьцё і знашоў сабе падтрыманьне з боку насельніцтва вялікага княства: жыхары падвозілі яго войску харч і корм для коняй, далучаліся да войска і разам з ім нападлі на польскія атрады і нішчылі іх. Ягайла і палякі прымушаны былі падацца. На зьездзе ў Востраве (1392) абодвы варажыя бакі дашлі да згоды, паводле якое Вітаўт стаў кі-

раўніком вялікага княства Літоўскага на ўсё сваё жыццё. Такім чынам, вялікае княства Літоўскае аднавілася для Вітаўта, на ўвесь час пакуль ён жыве, пад сувэрэннітэтам польскага караля. Згоду ў Востраве пацьвердзілі на Віленскім сойме ў 1401 годзе.

У 1413 годзе палякі прымушаны былі зрабіць новае папушчэньне—прызнаць існаваньне вялікага княства Літоўскага, як асобнае дзяржавы, пад сувэрэннітэтам караля польскага, і пасья таго, як памёр Вітаўт. За гэты час пад кіраўніцтвам Вітаўта вялікае княства Літоўскае значна ўзмацнілася. З княствамі і землямі ўсходняга славянства—з Масквой, Разаньню, Ноўгарадам і Псковам, пасья некаторых сутычак, Вітаўт улажываў умовы, большай часткай карысныя для вялікага княства. Вітаўт пачаў значна ўплываць на арду ў справе замяшчэньня ханскага пасаду. Пасья Грунвальдзкае бітвы, у якой Літва разам з Польшчай разьбіла сілы нямецкага ордэну, вялікае княства Літоўскае стала лічыцца за значную політычную адзінку і ў вачох Захаду. З Вітаўтам пачаў беспасрэдня зносіны імператар Жыгімонт; з Вітаўтам-жа зносіліся, часцей за ўсё, і немцы з ордэну, якія клапаціліся аб згодзе, беспасрэдна самі ці праз імператара, як пасярэдніка. Усё гэта павінна было рабіць уражаньне і на палякаў: яны пачалі баяцца здрады Вітаўта і літоўцаў, тым больш, што немцы ўвесь час баламуцілі, хочучы парваць вунію Літвы з Польшчай. Гэта прымушала палякаў паклапаціцца аб новым пацьвярджэньні і ўзмацненьні вуніі. На агульным польска-літоўскім зьездзе ў Гародлі, што на рацэ Бугу, улажылі новы акт аб вуніі, паводле якога літоўцы абавязаліся нікога не абіраць, як памрэ Вітаўт, і ня прымаць да сябе ў вялікія князі без папярэдняга згоды з палякамі, а палякі, у сваю чаргу, абавязаліся не абіраць сабе каралёў без нарады з літоўцамі. Такім чынам, паводле акту, падпісанага ў Гародлі, Літва, застаючыся ў неразрывным злучэньні з Польшчай, заўсёды будзе мець асобнага вялікага князя, якога будзе зацьвярджаць кароль польскі.

Аднак, гэты акт вуніі парушылі, як толькі памёр Вітаўт. Вялікае князьяваньне, бяз згоды палякаў, абняў Сьвідрыгайла—сын Альгерда, падтрыманы беларускімі і украінскімі князямі і баярамі (1430). Сьвідрыгайла ня толькі парваў вунію, але і стаў у варожыя да Польшчы адносіны. Абапіраючыся, галоўным чынам, на беларускіх князёў і баяр у кіраваньні дзяржавай, Сьвідрыгайла выклікаў супроць сябе нездавальненьне літоўскіх паноў, якім дагэтуль належыла галоўная роля. Палякі скарысталі з гэтага, каб скінуць Сьвідрыгайлу з вялікага князьяваньня, і, маючы падтрыманьне з боку літоўскіх князёў, пасадзілі на вялікае князьяваньне Жыгімонта, брата Вітаўта (1432), прычым узялі з яго запіс, што пасья яго сьмерці вялікае княства адыходзіць да караля польскага. Жыгімонт загінуў, як ахвяра змовы літоўскіх паноў, якія былі абураны яго тыраніяй (1440). Як памёр Жыгімонт, літоўскія паны выправілі ў Польшчу пасольства з просьбай да польскага караля Ўладыслава прыслаць у Літву каралевіча Казімера каралеўскім намесьнікам. Але толькі Казімер прыехаў у Вільню, як зараз-жа абвесьцілі яго вялікім князем, бяз згоды палякаў і супроць пастановы актаў 1413 і 1432 гадоў. Каб неяк захаваць вунію, палякі прымушаны былі згадзіцца з самавольным абраньнем Казімера на вялікае князьяваньне, і, з свайго боку, абралі яго каралём польскім (1447). Пасья сьмерці Казімера (1492) літоўскія паны сабралі „старэйшых“ (князёў і баяр) з усіх зямель вялікага княства і, ня пытаючыся палякаў, абралі на вялікае князьяваньне сына Казімера—Аляксандра. Польскія паны, у надпаведнасьці з актамі аб вуніі, што быў пад-

пісаны ў Гародлі, хацелі прыцягнуць літоўцаў да ўдзелу ў абранні караля, але літоўцы адмовіліся паехаць на абраньне, бо добра ведалі, што гэты ўдзел быў-бы з іх боку прызнаньнем абавязкавае моцы гарадэльскага акту. Пасьля таго, як абралі за караля Яна Альбрэхта, вялікі князь Аляксандар, замест акту субмісіі, выправіў паслоў пры-віце брата і прыпомніць яму „аб сяброўстве“ іх дзяржаў, якія ў часы іх нябожчыка бацькі заўсёды дапамагалі адна другой супроць замежных ворагаў. Такім чынам, замест былое вуніі, літоўцы атрымалі толькі фактычны сяброўскі саюз Польшчы і Літвы.

Абставіны, аднак, хутка прымусілі Літву аднавіць Гарадэльскую вунію з Польшчай. На Літоўска-Беларускую дзяржаву напала Масква, якая аб'яднала навокал сябе ўсё паўночна-ўсходняе славянства; у выніку гэтага нападу Літоўска-Беларуская дзяржава страціла частку Смаленскіх і Віцебскіх зямель і тых княстваў, што былі на берагох верхняе Акі. У той самы час крымскія татары пачалі нязвычайна нішчыць паўднёвыя краіны вялікага княства Літоўскага і Польшчы. Да іх далучыліся туркі (1498), якія страшэнна знішчылі Падолье і Галічыну, забраўшы да 100.000 у палон. Пасьля даўгіх перамаўленьняў аб аднаўленьні вуніі, без парушэньня гонару абедзвух дзяржаў, вунія была адноўлена на аснове Гарадэльскага акту (1499). Але неўзабаве стала ясна, што такая вунія мала забяспечвала і Літве і Польшчы ўзаемнае падтрыманьне, узгодненасьць у справах, калі яны, як і раней, заставаліся паасобку і ня злучаліся ў адну дзяржаву з адным урадам. У часе змаганьня, якое пачалося зноў з Масквой, палякі не далі нікае дапамогі Літве, бо рыхтаваліся ў той час да паходу на туркаў і павінны былі адбівацца ад нападаў з боку крымскіх татар. Таму, як толькі памёр кароль Ян Альбрэхт (1501), літоўскі сойм, што сабраўся ў Горадні, выправіў паслоў на польскі абіральны сойм, прапануючы кандыдатуру князя Аляксандра і даўшы паслом поўнамоцтва на ўкладаньне новае вуніі. Дзякуючы падтрыманьням літоўцаў Аляксандар атрымаў перамогу над іншымі прэтэндэнтамі на Польскую карону. Разам з гэтым улажылі больш блізкую вунію з Польшчай. Умовіліся, што Польшча і Літва будуць надалей мець аднаго агульнага гаспадара, якога будзе абіраць агульны Польска-Літоўскі сойм; абраны гаспадар будзе пацьверджаць правы і вольнасьці абедзвух дзяржаў, якія павінны мець агульную монэту і супольна весьці замежную політыку; суды і ўрады застаюцца паасобку. І гэтая вунія ня здзейснілася. Умова была пацьверджана прысягаю членаў польскага сойму, а з літоўскага боку яе пацьвердзіў вялікі князь Аляксандар і тыя паны, якія былі з ім у Мельніку, дзе ён чакаў вырашэньня справы. Аляксандар дакляраваў, што прысягнуць і ўсе яго падданыя і выдадуць адпаведныя, замацаваныя пячаткамі, запісы, а гэтага, аднак, ён не здалеў зрабіць. Вайна з Масквой перашкаджала склікаць сойм, а пасьля таго, як яна скончылася, літоўцы ўжо ня спрыялі вуніі. Палякі не дапамаглі ім у часе вайны, і Літва панесла вялікія тэрыторыяльныя страты, аддаўшы Маскве, паводле ўмовы 1503 году, палову Смаленскае зямлі, княства, што былі на берагох верхняе Акі, і зямлю Чарнігава-Северскую. Літоўцы адмовіліся ратыфікаваць умову 1501 году, захавашы толькі пэрсональную вунію з Польшчай; літоўцы ня лічылі, што яны зьвязаны і ўмовамі Гарадэльскага акту. Калі памёр кароль Аляксандар (1506), літоўцы, не зьвяртаючыся да палякаў, абралі разам з усімі землямі, што належылі да вялікага княства, на вялікае князьяваньне брата Аляксандра—Жыгімонта. Каб захаваць хаця-ж бы пэрсональную вунію, палякі абралі Жыгімонта каралём польскім. Лічачы вялікае княства зусім незалежнай дзяржавай, літоўцы, ня пытаючыся палякаў провізорна абралі на

сойме 1522 году вялікім князем, на выпадак, калі-б памёр Жыгімонт, сына яго—Жыгімонта-Аўгуста, а потым урачыста пасадзілі яго на вялікае князьяваньне (1529). Каб выратаваць персональную вунію з Літвой, палякі ў наступным годзе абралі Жыгімонта-Аўгуста каралём, так што стала два каралі—стары і малады.

Такім чынам, вунія ня здзейснілася ні ў тых формах, як яе задумалі ў 1385 і 1501 гадох і, ізноў-жа, ні ў тых формах, як яе ўтварылі ў Гародлі ў 1413 годзе. Замест вуніі, вызначанай на паперы, стала фактычная персональная вунія вялікага княства Літоўскага з каронай Польскай, якая зьявілася як вынік імкнення палякаў папярэдзіць аддзяленьне Літвы шляхам абраньня аднаго агульнага з літоўцамі гаспадара.

Сумеснае жыццё вялікага княства Літоўскага з Польскім каралеўствам, якое было выклікана вонкавымі прычынамі, мала дапамагло Літве ў барацьбе з замежнымі ворагамі. Польшча атрымала значную дапамогу ад вялікага княства ў барацьбе з прускім ордэнам, але Літва павінна была змагацца з сваімі ворагамі пераважна адна, і з прычыны гэтага павінна была ўсімі спосабамі павялічваць клясу вайскоўцаў. У XV і пачатку XVI стагоддзя адбываўся вялікі набор на службу ў войска дзеля павялічэння таго асноўнага контынгенту, які складаўся з князёў, а таксама з баяр літоўскіх і з іншых зямель вялікага княства. На вайсковую і баярскую службу залічалі шмат заможных сялян у гаспадарскіх маёнтках. Вялікі лік гэтых заможных сялян залічалі слугамі пуннымі, панцэрнымі, шчытнымі, коннымі і іншымі, якія таксама адбывалі службу ў войску. Адначасна з гэтым раздаваліся землі вайскоўцам на розных умовах—на „вечность“, у „вотчину“, да „жывота“, да „двух жывотов“, да „воли господарское“ і г. д. Набор у войска рабіў ня толькі гаспадар, але і буйныя зямляўласнікі, якія, згодна з агульным палажэннем, павінны былі ісьці на вайну не асабіста толькі, а з пэўным лікам узброеных слуг—„пахолков“, у залежнасьці ад велічыні маёнтку. Замежная барацьба выклікала вялікае імкненьне здабыць матар'яльныя і фінансавыя сродкі. Апроч звычайнага збору даўнейшых падаткаў і мыта, літоўскі ўрад пачаў практыкаваць сыстэму пасэсіі ў розных галінах гаспадаркі: аддавалі, напрыклад, на пасэсю карчмы, мытны збор, распрацоўку лясных матар'ялаў і г. д. Маючы на мэце разьвіцьцё прамысловасьці і гандлю ў гарадох, літоўскі ўрад пачаў надаваць горадам самакіраўніцтва, паводле Майдэборскага права, і браць з гарадоў за гэты прывілей пэўны „плат“. Але ўсіх гэтых сродкаў не хапіла, каб здаволіць дзяржаўныя патрэбы, і ўрад прымушаны быў рабіць пазыкі ў прыватных асоб—у паноў і яўрэяў, забясьпечваючы іх прыбыткамі з гаспадарскіх маёнткаў і іншых крыніц, а, урэшце, даводзілася карыстацца субсыдыямі ад зямляўласнікаў вялікага княства, выпрашваючы гэтыя субсыдыі на вальных соймах.

Але, хаця-ж вунія з Польшчай мала зьмяніла вонкавае палажэньне Літоўска-Беларускае дзяржавы, затое яна зрабіла моцны ўплыў на ўнутраную фармоўку яго. Раней за ўсё ўмовы вуніі формальна і канцальна замацавалі прынып абіральнасьці вялікага князя. Умовы прадугледжвалі абраньне вялікага князя на сойме літоўскіх вяльмож, з пэўным удзелам польскага караля і сойму. Гэты ўдзел не заўсёды ажыццяўляўся, але абраньне на літоўскім сойме адбывалася сваім парадкам. З канца XV стагоддзя ў гэтым абраньні пачалі прымаць удзел, як ужо было адзначана, князі і баяры беларускіх і украінскіх зямель, якія на той час атрымалі аднолькавыя з літоўцамі правы і вольнасьці.

Вунія з Польшчай прынесла вялікаму княству і формальныя абмежаваны ўлады вялікага князя на карысьць зямляўласніцкае класы, замацаваўшы праўна тое соцыяльна-політычнае палажэньне, якое на пачатак XV стагодзьдзя мелі князі і баяры Літоўска-Беларускае дзяржавы. Каб схіліць гэтых князёў і баяр у бок вуніі, Польская карона і вялікі князь Літоўскі выдавалі ім граматы, або прывілей на аднолькавыя з польскай шляхтай правы і вольнасьці. Ужо ў 1387 годзе была выдадзена ўсім літоўскім баярам, што прынялі каталіцкую веру, грамата, якая забяспечвала ім права неадоймнага ўладаньня і вольнага ўжываньня сваімі вотчынамі; грамата дазваляла выдаваць дачок замуж, а ўдовам — у другі раз выходзіць замуж за каго яны захочуць. Паводле граматы 1387 году баяры звальняліся ад усялякіх павіннасьцяў і працы, апроч вайсковае службы; грамата дазваляла ім будаваць замкі і дарогі. Гарадэльскі прывілей, апроч гэтых маемасных і асабовых праў, прызнаў за тымі літоўскімі прэлятамі і баярамі, якія прынялі каталіцкую веру, права прымаць удзел у выбраньні будучых каралёў польскіх і вялікіх князёў літоўскіх, а таксама прымаць удзел у нарадах і дзяржаўных справах; прывілей прызнаў за імі ўсе тыя правы і вольнасьці, якімі карысталіся прэляты, паны і шляхта каралеўства Польскага, паміж іншым, — права мець гэрбы. Усе гэтыя прывілей, якія сталі ў пэўным сэнсе асноўнымі законамі Літоўска-Беларускае дзяржавы, паставілі ўладу вялікага князя ў акрэсьленьня межы, выключыўшы магчымасьць разьвіцьця яе ў кірунку абсалютызму. І гэта тым больш справядліва, бо памянёныя прывілей хутка атрымалі далейшае разьвіцьцё і былі пашыраны на беларускіх князёў і баяр вялікага княства.

Беларускіх князёў і баяр вялікага княства зраўнялі ў правах і вольнасьцях з літоўскімі ў канцы сараковых гадоў XV стагодзьдзя. У пачатку трыцятых і сараковых гадоў XV стагодзьдзя беларускія і украінскія князі і баяры, якія былі незадаволены з прычыны політычнае гегемоніі і прывілеяванага палажэньня літоўцаў, пасадзілі на вялікае князьяваньне свайго кандыдата — Сьвідрыгайлу, сына Альгерда. Але гэты князь не здалеў утрымаць у сваіх руках уладу. У пачатку сараковых гадоў, з прычыны незадавальненьня князёў і баяр беларускіх і украінскіх зямель, і нават зямлі Жамойцкае, падняліся паўстаньні зямель і выявілася імкненьне іх да адпаду ад Літвы. Літоўскі ўрад, каб замірыць паўстаўшыя землі, быў прымушаны ня толькі гарантаваць ім непарушнасьць старасьветчыны, але зраўняць правы і вольнасьці зямляўласнікаў памянёных зямель з літоўцамі. Спачатку ўрад зрабіў гэта ў агульна-земскім прывілей 1447 году, а неўзабаве — і ў краёвых прывілеях, якія былі нададзены паасобным землям вялікага княства. Агульна-земскі прывілей 1447 году, які быў выдадзены ў той момант, калі Казімер, сын Ягайлы, атрымаў Польскую карону, меў на мэце здаволіць зямляўласнікаў вялікага княства і прымусяць іх пагадзіцца з тым, што ўстаноўлена вунія вялікага княства з каронай Польскай. Прывілей пашырыў правы зямляўласнікаў і, разам з тым, вызначыў новыя абмежаваны ўлады вялікага князя. Вялікі князь звальняў усіх князёўскіх, панскіх, шляхоцкіх, баярскіх і мяшчанскіх сялян („кметаў“) ня толькі ад выплаты натуральных падаткаў („дзякля“) і ад прыгонных павіннасьцяў на яго, вялікага князя, але і ад выплаты грашовага падатку — сярэбшчыны або падымшчыны; вялікі князь браў абавязак ня прымаць на свае землі ўласніцкіх сялян, ужо прымацаваных, забараняючы рабіць гэта самае ўласнікам у адносінах да сялян вялікага князя; урэшце, ён устанаўляў, што суд над уласніцкімі сялянамі павінны адпраўляць самі ўласнікі.

Усе гэтыя факты падатлівасці вялікага князя былі—нішто іншае, як падзел дзяржаўнае ўлады над народнымі гушчамі паміж вялікім князем і зямляўласнікамі, якія ў адносінах да сваіх „падданных“ рабіліся такімі самымі гаспадарамі, як і сам вялікі князь да ўсіх іншых. Такім спосабам у Літоўска-Беларускай дзяржаве замацоўваўся лад, які меў шмат агульных рысаў з заходня-эўропейскім і, між іншым, з польскім феўдалізмам. Разам з гэтым разьвініліся асновы літоўска-беларускага парламентарызму і констытуцыяналізму. У гэтым сэнсе асабліва важны быў той артыкул прывілею 1447 году, які вызвалаў уласьніцкіх „падданных“ ад дзяржаўных падаткаў. Гэты артыкул з цягам часу, з канца XV стагоддзя, калі дзякуючы вайне зусім зьбыднёў скарб вялікага князя, прымушаў яго выпрашваць у зямляўласнікаў субсідыі на патрэбы дзяржавы, дзеля чаго ён склікаў іх на соймы, а зямляўласнікам памянёны артыкул даў магчымасьць здабыць ад вялікага князя новыя правы і вольнасці, якія абмяжоўвалі яго ўладу.

Фактычная персональная вунія Літвы з Польшчай, якая ўстанавілася з паловы XV стагоддзя, выклікала павялічэнне політачнае вагі гаспадарскае рады пры вялікім князе. Пакуль вялікі князь жыў у Літоўска-Беларускай дзяржаве, гаспадарская рада была дарадчай установай, аднак, яна мела пэўны аўторытэт, бо складалася з выдатных і буйных зямляўласнікаў вялікага княства, якія займалі высокія пасады. Але з таго часу, як вялікія князі пачалі жыць даўгі час і пераважна ў Польшчы, як каралі польскія, рада атрымала значэнне вышэйшага ўраду краіны і заняла самастойнае становішча, будучы на варце праў вялікага княства супроць магчымасці парушэння іх з боку самога гаспадара, які быў адначасна і польскім і літоўскім гаспадаром. У такой ролі рада выступала ў часы Казімера, калі быў даўгі час канфлікт з Польшчай з-за Валыні і Падольля, і з прычыны глумачэння актаў вуніі, паколькі Казімер часамі схіляўся ў бок польскіх дамаганняў. Рада ў часы Казімера стала ня толькі асабістай дарадчай установай вялікага князя, але і дзяржаўнай установай вялікага княства. Вызначыўся больш-менш круг пасады і годнасцяй, якія давалі месца ў „лавіцы“ гаспадарскае рады, а таксама і парадак гэтых месцаў. Нова-ўтвораная дзяржаўная рада выкарыстала абраньне наступніка Казімера дзеля таго, каб формальна, de jure, замацаваць сваё становішча. Новы вялікі князь Аляксандар, сын Казімера, выдаў у 1492 годзе прывілей, у якім ён абавязаўся весьці дыплёматычныя зносіны з іншымі дзяржавамі толькі пасля папярэдніх абгавораў з панамі—радай, не змяняць самастойна нічога ў справах унутранага кіравання з таго, што ўжо было вырашана супольна з панамі—радай; „дзяржавы“ прызначаць тым кандыдатам, якіх пададуць ваяводы, а па ўскрайках княства,—са згоды паноў—рады; апроч таго, вялікі князь абавязваўся ні ў кога не адбіраць „урадаў“, калі ня было віны, і без рады з панамі—радай, усе прыбыткі з мытніц, карчмаў, судовых штрафаў уживаць толькі са згоды паноў—рады і г. д. Калі абіралі наступнага вялікага князя Жыгімонта, паны—рада яшчэ больш павялічылі свае правы. Прывілей 1506 году ўстанавіў, што ўсе законы і загады, накіраваныя на карысць дзяржавы, павінны выдавацца толькі пасля сталага абмеркавання з панамі—радай, з іх згоды.

Збліжэнне з Польшчай выклікала і тое, што вялікія князі літоўска-беларускія, каб мець аднолькавае з Польшчай прадстаўніцтва пры двары і на агульных польска-літоўскіх соймах, устанавілі такія самыя вышэйшыя пасады і прыдворныя годнасці, якія былі і ў Польшчы. У вялікім княстве Літоўскім зьявіліся ваяводы, як краёвыя

намеснікі, кашталены, маршалкі (земскі і дворны) канцлер і падканцлер, падскарбі (земскі і дворны), гэтманы (найвышэйшы і дворны), падчасы і чашнік, крайчы і кухмістар, падстолі і стольнік, падкаморны і каморнікі, канюшы дворны, харунжы (земскі і дворны), мечнік, сакратары і пісары. І ўрадавыя асобы на мясцох паступова атрымалі польскія найменні—стараст, дзяржаўцаў (замест ранейшых намеснікаў і цівунаў). Даўнейшыя заможныя баяры, буйныя самастойныя зямляўласнікі пачалі, так як і ў Польшчы, празывацца панамі, а звычайныя баяры—шляхціцамі, зямлянамі. Літоўска-беларуская зямляўласніцкая кляса ўзяла сабе ня толькі польскія найменні, але таксама і ідэі аб сваёй шляхотнасці, аб сваім вяльможным пахаджэнні, аб розніцы паміж імі і простымі людзьмі—халопамі. Разам з гэтымі паняццямі перашлі ў вялікае княства Літоўска-Беларускае і некаторыя звычайныя з імі звычай—гэрбы і кляйноты, надаванне шляхоцтва, прысьвячэнне ў рыцары і г. д.

Лучнасьць з палякамі адбілася і на ўнутраным жыцці літоўска-беларускага грамадзянства; паводле аднае з умоў першае вуніі Літвы з Польшчай было, як ужо адзначана, тое, што літоўскія баяры і князі павінны былі прымаць каталіцкую веру. Пасля заснавання ў Вільні і ў Жамойці біскупскіх катадраў і ўтварэння саборных капітулаў, каталіцтва пачало пашырацца і сярод народных гушчаў літоўскае нацыянальнасці. Што датычыць вышэйшых клас беларуска-украінскага грамадзянства, дык іх спачатку схілялі ў каталіцкую веру прывілеямі, якія давалі каталіком. Калі-ж гэты спосаб пачаў даваць малыя вынікі, а прывілеі, нададзеныя каталіком, выклікалі толькі нацыянальна-політычны антагонізм у Літоўска-Беларускай дзяржаве, пачалі рабіць спробы далучыць беларусаў і украінцаў грэцкае веры да рымскай царквы праз вунію. У пачатку XV сталяцця ў каталіцкай царкве, пад уплывам „вялікага расколу“, які здарыўся ў выніку абрання спачатку двох, а потым трох пап, пачаўся саборны рух да рэформы царквы, да ўсеагульнае хрысціянскае згоды, да знішчэння схізмы ня толькі ў нетрах каталіцкае царквы, але і паміж заходняй і ўсходняй царквой. Літоўскі ўрад, з свайго боку, спагадаў гэтаму руху, маючы на мэце ўтварыць унутраны спакой у сваёй дзяржаве праз знішчэнне нацыянальна-рэлігійнага антагонізму. Вітаўт паслаў на Констанцкі сабор кіеўскага мітрапаліта Рыгора Цамбляка, з біскупамі, каб той вёў перамаўленьне аб вуніі грэцкае царквы з рымскаю. З вуніі на гэты раз нічога ня вышла, але думка аб ёй не паміралася. Калі сабраўся ў 1431 годзе сабор у Базэлі, праваслаўныя князі і баяры вялікага княства Літоўска-Беларускага прysłалі на сабор заяву аб тым, што яны згодны далучыцца да вуніі з рымскай царквой, калі толькі іх „старэйшыя“ прыдуць да згоды з айцамі сабору. Гэтыя „старэйшыя“, як ведама, прышлі, урэшце, да згоды. На флёрэнтыйскім саборы 1439 году мітрапаліт „усае Русі“ Ізыдар далучыўся да вуніі з рымскай царквой. Маскоўцы не прынялі вуніі, але праваслаўныя ў Літоўска-Беларускай дзяржаве спачатку не пярэчылі. Літоўска-беларуская царква аддзялілася ад ўсходня-славянскай і засталася пад кіраўніцтвам мітрапаліта-вуніта, спачатку Ізыдара, а потым, з 1458 году,—Рыгора Баўгарына. Але, ня гледзячы на ўсё гэта, беларусы дрэнна ўспрыямалі вунію, што адбілася і на паводзінах духавенства. Наступнікі Рыгора Баўгарына на мітрапаліцкай катадры пасылалі за благаслаўленьнем да канстантынопальскіх патрыярхаў, якія ўжо парвалі з вуніяй. Гэта было прычынай таго, што Літоўскі ўрад заснаваў на Літве, а таксама на Беларусі і Украіне некалькі манастыроў Бэрнардынскага ордэну, каб „браты гэтых манастыроў сваім навучаннем і жыццём

далучалі гарэтыкаў і схізматыкаў гэтых краін да адзінства царквы*. Урад пачаў ужываць некаторы ўціск; гэтак напрыклад, у 1481 годзе, быў выдадзены загад, які забараняў праваслаўным будаваць царквы аднаўляць даўнейшыя і рамантаваць старыя, але ўсе гэтыя мерапрыемствы ня толькі не дасяглі свае мэты, але нават выклікалі бязладдзье і абурэнне ў вялікім княстве. Ужо ў 1481 годзе князі— Міхал Амелькаў Слуцкі, Хведар Іванаў Бельскі і адзін з князёў Гальшанскіх зрабілі змову з мэтай загубіць караля Казімера, а калі гэтага зрабіць не здалося, дык „адсесці“ ад вялікага княства з усімі землямі, што на берагах ракі Бярозы, і злучыцца з Масквой. Некалькі пазней пачалі „адсядаць“ ад Літвы і злучацца з Масквой „верхаўскія“ князі. Націск каталіцызму быў прычынай таго, што і вялікі князь Маскоўскі пачаў барацьбу з Літвой за беларускія землі і анексаваў іх. Літоўскі ўрад прымушаны быў адмовіцца ад усялякіх расшчупаючых мерапрыемстваў дзеля пашырэння вуніі; ён абмежаваўся толькі тым, што прызначаў на мітрапаліцкую катадру асоб, якія не вызначаліся царкоўнай нязнослівасцю, як, напрыклад, Язэп Солтан. Агулам кажучы, калі царкоўная вунія формальна і ня была, дык усё-ж-ткі ў значнай меры паслаб царкоўна-нацыянальны антагонізм паміж каталіцкай Літвой і праваслаўным жыхарствам. Шмат дапамагала гэтаму і зраўненне літоўцаў і беларусаў у правах і вольнасцях, якое адбылося ў звязку з пробамі ўвесці царкоўную вунію.

Польскія ўплывы на быт літоўска-беларускага грамадзянства выявіліся і ў пашырэнні польскае мовы і польскае пісьменнасці сярод вышэйшых клас. Літоўскія вяльможы, якія разам з вялікім князем ездзілі ў Польшчу або на соймы з палякамі, вучылі польскую мову, знаёміліся з польскімі модамі ў вопратках і ў хатнім абсталяванні, знаёміліся з польскімі густамі ў кніжнай справе. Частая лучнасць з палякамі адбівалася і на офіцыяльнай мове вялікага княства—беларускай, у якой усё больш і больш можна было сустрэць полёнізмаў. Таксама як і ў Польшчы, пачала офіцыяльна ўжывацца і сярэднявечная лаціна, на якой пачалі пісаць агульна-земскія прывілеі вялікага княства і некаторыя з краёвых (прывілеі Жамойцкае зямлі). Польшча ўцягнула Літву і ў больш жывыя, чымся раней, зносіны з Заходняй Эўропай. Літоўскія паслы, разам з польскімі, пачалі ездзіць на розныя дыпламатычныя зезды. Пачалі пасылаць літоўска-беларускую моладзь вучыцца ў заходня-эўрапейскія універсітэты для навукі (у Праксім Універсітэце ўтварылася цэлая корпарацыя гэтае моладзі.) Моладзь з багатых родаў пачала вучыцца нават і ў італьянскіх універсітэтах, якія былі вядомы сваёй юрыспрудэнцыяй. Там вучыўся, паміж іншымі, пан Альбрэхт Гаштольд, які стаяў на чале камісіі, што склала першы літоўскі статут. У Італіі вучыўся і вядомы пісар вялікага княства Літоўскага Іван Сапега, той самы „Івашка Пісар“, які „нудзіў“ вялікую княгіню Алёну да рымскага закону і які, паводле некаторых вестак, быў пачынальнікам літоўска-беларускага летапісаньня. Політычная блізкасць вялікага княства Літоўскага да Польшчы зьявілася прычынай і таго факту, што духоўнае жыццё літоўска-беларускага грамадзянства было праз гэта пад больш ранейшым, а разам з тым—і больш моцным уплывам заходня-эўрапейскае думкі і асветы, чымся гэта здарылася на славянскім усходзе. У Літву і Беларусь на працягу XV і XVI стагоддзяў ішлі і гуманістычныя і рэфармацкія плыні. У бібліотэках літоўска-беларускіх шляхціцаў сустракаюцца ў гэты час творы Цэзара, Цыцэрона, Гомэра, працы з філэзофіі, медыцыны і прыродазнаўства. Таксама, як ў Заходняй Эўропе, і ў Літоўска-Беларускай дзяржаве выяўляецца імкненне да свядомага вывучаньня

сьвятога пісьма, зьяўляюцца сьпісы бібліі з перакладам незразумелых стараславянскіх выказаў на беларускую мову, а потым і пераклады ўсяго тэксту на беларускую мову (эвангелье ў перакладзе Васіля Цяпінскага, біблія ў перакладзе доктара Падуанскага Унівэрсытэту Францішка Скарыны). Гэтыя пераклады, таксама як і на Захадзе Эўропы, былі апавесьнікамі царкоўнае рэформацыі, якая ахапіла ў XVI сталецьці Літву і Беларусь.

